

Barns levekår

Familiens inntekt og barns levekår
over tid

MONA SANDBÆK (RED)

RAPPORT
NR 7/08

13 Sosial eksklusjon

Innledning

For å få en bredere forståelse av livet til barn som lever i familier med lav inntekt, ble det i prosjekt Barns levekår innhentet kvalitative data i tillegg til det kvantitative materialet. Denne artikkelen bygger på de kvalitative intervjuene med 26 barn og stiller to spørsmål til materialet:

- Blir barn som lever i en familie med lav inntekt utsatt for sosial eksklusjon?
- Hvilke eksklusjonsprosesser er i så fall i virksomhet?

Sosial eksklusjon og fattigdom

Tradisjonelt betegnet «sosial eksklusjon» selve handlingen å utelukke noen fra en gruppe eller en sosial arena. I dag vil mange reservere begrepet til resultatet av slike utelukkelsesprosesser (Fløtten 2006). Fenomenet sosial eksklusjon knyttes ofte til fattigdom og forholdet mellom disse fenomenene er gjenstand for omfattende diskusjoner både i politikk og forskning. I noen sammenhenger erstatter sosial eksklusjon fattigdomsbegrepet, slik vi kan se det i visse sosialpolitiske dokumenter fra EU (Atkinson 1998a). I andre sammenhenger blir fattigdom sett som en blant flere årsaker til sosial eksklusjon. Empirisk synes det imidlertid å være en svak sammenheng mellom sosial eksklusjon og fattigdom (Lister 2004, Fløtten 2006, Grødem 2007). Til tross for den generelt svake sammenhengen mellom fenomenene påpeker både Fløtten og Lister at en slik sammenheng kan variere mellom sosiale grupper, og for mitt vedkommende er det særlig interessant å utforske sosial eksklusjon som risikofaktor for fattige barn. En kvalitativ studie vil ikke kunne avdekke kausale sammenhenger mellom forskjellige fenomen. Som et alternativ til den kausale tenkningen har Lister (ibid) en annen tilnærming når hun beskriver fattigdom og sosial eksklusjon som overlappende fenomen. Denne tilnærmingen ivaretar det forholdet at det dreier seg om forskjellige fenomen, men det finnes et grenseområde der disse problemene faller sammen og forsterker vanskene for de som er rammet.

Room (1995) viser til sosial eksklusjon som primært et relasjonelt begrep. Dette aspektet kommer til syne ved lavere sosial deltakelse, manglende makt og integrasjon. Begrepet gir altså et bredere perspektiv ved å peke på multidimensjonal ulikhet og diskriminering, spesielt på det sosialpolitiske området (Barry 1998). Amartya Sen knytter fattigdom og sosial eksklusjon sammen i begrepet «lack of capability», eller manglende handlingsevne. Selv om sosial eksklusjon kan ses som en følge av strukturelle forhold, løfter Sen (2000) fram de relasjonelle aspektene. Han sier at sosial eksklusjon kan være aktiv og passiv. Aktiv sosial eksklusjon vil forekomme hvis det er en intensjon om å holde enkeltpersoner eller grupper i en deprivert situasjon. Passiv sosial eksklusjon er derimot en ikke-intendert følge av et politisk vedtak, eller uheldige omstendigheter. Sen viser at hvis en person ekskluderes fra sosiale relasjoner, kan det føre til eksklusjon på andre områder også, dermed begrenses personens totale livssjanser. Dette er relevant og overførbart til barns virkelighet.

I en studie av barnefattigdom i Storbritannia har Ridge (2002) et lignende utgangspunkt når hun sier at begrepet sosial eksklusjon gir større muligheter til å utforske de forskjellige dimensjonene ved å være fattig og underpriviligert i barndommen enn det rene fattigdomsdefinisjoner gjør. Disse er trangere og fokuserer primært på fordeling og økonomisk ulikhet. Ridge beskriver hvordan strukturelle forhold i barnelivet fremmer behovet for penger, samtidig som penger og forbruk blir viktig for barns deltakelse og samvær med andre. Slik knyttes strukturelle og relasjonelle forhold sammen med økonomi, og de som har det knapt, vil risikere å erfare sosial eksklusjon. Ridge hevder at sosial eksklusjon som begrep er lite utviklet for barn, og hennes studie bringer dette et stykke videre. Det har imidlertid vært vanskelig å finne nyere studier som fortsetter der Ridge slapp. Flere senere studier om barn og sosial eksklusjon er basert på indikatorer der begrepet sosial eksklusjon ikke problematiseres og heller ikke brukes til å utdype forståelsen av fenomenene som studeres (Daly 2006).

For å fange inn barns erfaring med sosial eksklusjon er det ønskelig å dele opp begrepet. Atkinson (1998b) peker på tre element som går igjen i litteraturen om sosial eksklusjon. Det er det relative element (relativity), som han utdyper ved å si at eksklusjon relaterer seg til tid og sted, altså i den konteksten folk befinner seg. Dermed vil sosial eksklusjon også relatere seg til eksisterende sosiale normer i denne konteksten (Daly 2006). Atkinsons andre

element er aktørskap (agency). Eksklusjon impliserer handling, ved at personer eller organisasjoner forholder seg på en måte som utelukker noen. I visse tilfeller vil det også være momenter av selv-eksklusjon, men Atkinson knytter dette til at personer i visse situasjoner er sosialt ekskluderte fordi de ikke har makt til å endre sin situasjon. Det tredje elementet er det dynamiske (dynamics), der Atkinson framhever at en person ikke er sosialt ekskludert fordi en situasjon er vanskelig her og nå. Det avgjørende momentet er at situasjonen har konsekvenser for framtida. I dette trekker han også inn et generasjonsperspektiv. Hvis foreldre er sosialt ekskluderte vil det ha konsekvenser for barnas liv.

Eksklusjon kan foregå på flere nivå, og Saunders (2003) påpeker det ironiske i at mye av litteraturen om sosial eksklusjon primært fokuserer på den som blir ekskludert, mens det er gitt relativt lite oppmerksomhet til de ekskluderende handlingene i seg selv. Enda mindre vekt er det lagt på å identifisere individer, institusjoner, strukturer og konvensjoner som implisitt støtter og dermed blir ansvarlige for denne eksklusjonen. I denne studien er utgangspunktet gitt, barna lever i en familie med lite penger. Hvis det skal gi mening å studere om disse barn utsettes for sosial eksklusjon må vi ta inn Saunders perspektiv ved å se på både relasjonelle og strukturelle mekanismer som er i virksomhet.

Strukturell eksklusjon kan defineres som trekk ved en institusjon eller organisasjon som gjør full deltakelse vanskelig. Samtidig kan det være en bevegelse fra strukturell til relasjonell eksklusjon. Begge sider må derfor være med i analysene. Hvis et barn blir mobbet fordi det ikke har de rette klærne, kan det være relasjonell eksklusjon, men kan også bunne i strukturell – f.eks. ved at trygde- og sosialytelsene er for lave. På den annen side kan det knyttes til en nyliberalistisk tankegang der menneskets verdi måles i materielle goder.

Min analytiske tilnærming til sosial eksklusjon vil ha to hovedelementer. Mangel på deltakelse og integrasjon (Room 1995) samt innskrenket handlingsevne (Sen 2000) er relatert til situasjoner der økonomiske forhold blir direkte styrende for handling og deltakelse, som hvis et barn for eksempel ikke har penger til å delta i en ønsket fritidsaktivitet. Men det kan også skje indirekte, der økonomi blir knyttet til kulturelle skjema og ytringsformer som skaper skiller og gjør at de som står på utsiden ikke opplever deltakelse som reelle eller ønskete alternativ, slik det blir beskrevet av Bourdieu i Distinksjonen ([1979]1995). Konsekvensen av dette er at per-

sonene det gjelder får snevrere mulighet til å skaffe seg erfaringer og utvikle kompetanser, og dette vil over tid gi begrensede livssjanser (Sen 2000).

For å strukturere analysene bruker jeg Burchardt, Le Grand og Piachaud (2002:31) som holder fast ved deltakelse som en sentral side av sosial eksklusjon der de har identifisert fire dimensjoner.

Production: Participation in economically or socially valuable activities

Social interaction: Integration with family, friends and community

Political engagement: Involvement in local or national decision-making

Consumption: The capacity to purchase goods and services

Disse er imidlertid utviklet for voksne, og krever en viss tillempeing for å fungere i forhold til barn. «Oversatt til barn» blir mine dimensjoner blir derfor

Skole; det er i skolen barn deltar i produksjonslivet.

Sosial interaksjon, nettverk; i denne sammenhengen fokuserer jeg på barnas vennenettverk, ikke familie.

Deltakelse i organiserte aktiviteter; i tillegg til organisasjonenes hovedformål vil disse på sitt beste gi barna opplæring i demokratiske prosesser.

Forbruk; dette er en parallell dimensjon til consumption.

Utvalg og metode

Artikkelen bygger på det kvalitative datasettet fra Barns levekår, innhentet i 2004. 26 foreldre og 26 barn ble intervjuet med utgangspunkt i en semi-strukturert intervjuguide som for foreldrene omhandlet økonomi, foreldrerolle, nettverk, barnas skole og fritid, i tillegg til opplevelse av styring over egen livssituasjonen. I intervjuene med barna var temaene konsentrert rundt forhold til foreldre, skole, venner og fritidsaktiviteter, og barnas refleksjoner rundt familiens og egen økonomiske situasjon.

Utvalget ble trukket fra den kvantitative undersøkelsen blant familier som hadde inntekt under 60 prosent av medianinntekten i 2000, og i tillegg hadde svart at de hadde vanskelig for å få pengene til å strekke til. SSB sto for trekningen av utvalget. For å sikre variasjon i utvalget ble det lagt vekt på å få med familier både fra by- og landdistrikt, fra forskjellige kommuner på Østlandet, Sør- og Sør-Vestlandet. 14 av barna bodde i by, mens 12 bodde i

landlig område. Imidlertid bodde halvparten av disse i utkanten av storbykommuner. Det var 16 barn fra etnisk norske familier og 10 med innvandrerbakgrunn. Familiestruktur varierte ved at sju av barna bodde med mor som eneforsørger, de øvrige 19 bodde med to biologiske foreldre. I det kvalitative utvalget var det lik fordeling av jenter og gutter. Ved gjennomføringen av de kvantitative intervjuene var barna i aldersgruppen 11–13 år.

Barn og foreldre er i hovedsak intervjuet hver for seg. Alle intervjuene ble foretatt hjemme hos familiene. Intervjuene ble foretatt av tre intervjuere, som alle hadde vært med på utforming av intervjuguidene. Intervjuene ble tatt opp på bånd og siden transkribert i sin helhet.

Datamaterialet er systematisk analysert med en hermeneutisk tilnærming. Alle intervjuer er gjennomlest i sin helhet. Jeg har skilt ut aktuelle tema som er kodet i underkategorier. Dette har gjort det mulig å finne forekomst av de forskjellige fenomen og hendelser i materialet, slik Kvale (2001) beskriver som meningskategorisering. Ved å stille analytiske spørsmål til materialet, lete etter nøkkelord og åpenbare eller skjulte betydninger er materialet videre analysert avsnitt for avsnitt. Arbeidet med intervjuene har belyst enkeltfortellinger innen de forskjellige hovedtemaene. Jeg har søkt etter hva fortellingene handler om, hvilke fenomen jeg kan identifisere og hvilke betydning fenomenet får for barna. Analysen av avsnittene er reflektert mot helheten i intervjuene og alternative tolkninger er prøvd ut. Dette er gjort med en tilnærming som ligger nær det Kvale (ibid) beskriver som «ad hoc meningsgenerering». Inspirert av prinsippene i grounded theory (Strauss og Corbin 1998) har jeg søkt etter variasjoner, felles trekk og samlende teoretiske begrep. Analyseprogrammet N'Vivo har vært benyttet i systematisering av dataene.

Kjennetegn ved barnas familier

Av de 26 familiene kan 19 familier betegnes som kjernefamilier, med mor, far og barn. I de øvrige 7 familiene var mor enslig forsørger, to av disse hadde innvandrerbakgrunn.

Familiene i utvalget hadde varierende inntektskilder. I to familier hadde begge foreldre arbeidsinntekt, og i fire familier hadde en av foreldrene arbeidsinntekt og den andre trygd.

Ti familier levde på en inntekt, av disse var det fire familier der mor var eneforsørger.

Åtte familier hadde trygd og/eller sosialhjelp som inntektskilde. De to siste familiene hadde annet inntektsgrunnlag.

I den analytiske prosessen ble det tydelig at familiene delte seg i tre grupper, basert på hvordan foreldrene beskrev sin økonomiske situasjon (Thorød 2006). Denne inndelingen refererer ikke bare til inntektsdata, men også til kvalitative beskrivelser der graden av knapphet og problematisering av situasjonen var retningsgivende for plasseringen. Materialet ga en polarisering mellom en gruppe foreldre som beskrev svært harde økonomiske kår, og en gruppe som i liten grad problematiserte dagens situasjon. Noen av familiene befant seg mellom disse ytterpunktene. Når flere av familiene så ut til å klare seg rimelig bra, kan dette ha sammenheng med at vi brukte et så romslig lavinntektsmål som 60 prosent av medianinntekten. Inntektsdataene i det opprinnelige lavinntektsutvalget var dessuten fra 2000, mens disse intervjuene var foretatt i 2004. Fra år til år er det stor bevegelse inn og ut av lavinntektsgruppen (Epland 2005). Dette kan være forklaringen på at ca. 1/3 av familiene synes å være kommet *over fattigdomsgrensen*, eller ligge tett opptil. De visste likevel hvordan det var å leve med knappe økonomiske ressurser, og hadde verdifulle erfaringer å komme med. Flere av disse familiene har det fortsatt knapt, men har større muligheter enn før til å sette av penger til større ting som ferier eller forbruksgjenstander. I denne gruppen er det bare en familie med innvandrerbakgrunn. De alvorligste problemene finner vi i den *økonomisk svakeste gruppen*. Av åtte familier har fem innvandrerbakgrunn, og alle foreldrene er utenfor arbeidslivet. Alle familiene mottar økonomisk sosialhjelp, enten som eneste inntekt, eller som supplement til trygdeytelser. Hos de fleste var fattigdommen synlig, enten ved at de bodde i dårlige kommunale boliger, eller gjennom andre markører som nedslitt innbo og andre gjenstander. Mellom disse to gruppene finner vi en del familier som kan beskrives å være i en *mellomposisjon*. De har jevnt dårlig økonomi, flere genererer gjeld ved bruk av kreditt som buffer, men de greier seg tilsynelatende uten supplerende offentlig støtte.

På samme måte som for foreldrene ga analysene av barneintervjuene også grunnlag for å dele utvalget i tre grupper. Dette ble gjort med utgangspunkt i analyser av hvordan barna opplevde familiens og sin egen økonomiske situasjon, videre hva de hadde tilgang til av aktiviteter, forbruksgjenstander og disponible penger og i hvilken grad de beskrev dette som problematisk. Også her var ytterpunktene tydeligst, med en gruppe mellom disse.

Med et par unntak fulgte disse gruppene foreldrenes plassering. Gruppene hadde noe ulike karakteristika:

Som barn flest – en alminnelig økonomisk situasjon

Disse barna synes lite berørt av økonomi. De deltar på de arenaene det er vanlig at barn er med på, de trives på skolen og med venner, har de vanlige forbruksgjenstandene for barn på sin alder og har noe penger til personlig forbruk. De økonomiske begrensningene de møter, kan forstås inn i et mønster Brusdal (2002) beskriver der foreldre legger vekt på at tildeling av penger til barn skal ha et utviklende og oppdragende formål, ikke nytende og sløsende.

Knapphetsbarna: Fortellinger om tilpasning

Barna i denne gruppen vet og merker at de har mindre penger enn andre barn. Dette merkes tydeligst på tilgang til lommepenger, forbruksgjenstander og klær. Selv om også disse barna har det meste av det barn flest har, forteller de om lavere kvalitet, drøm om merkeklær de ikke får, samt bevissthet om hva ting koster og når det kan kjøpes på salg. De fleste er aktive i forskjellige typer organiserte fritidsaktiviteter, og har god kontakt med venner. De spør imidlertid sjelden etter penger hjemme, og forsøker å greie seg med det de kan spare opp fra bursdager og andre tilganger. Dessuten beskriver flere hvordan de nøye tenker gjennom hva de skal bruker pengene til, og avstår fra småforbruk. Flere av disse barna har småjobber og skaffer seg lommepenger på den måten.

De fattigste: Fortellinger om savn

Dette er de barna som berøres mest direkte av at familien har en svak økonomi. De fleste av disse barna har innvandrerbakgrunn, men det er også etnisk norske i denne gruppen. Kontrasten til barn flest blir tydelig blant disse. De mangler ofte materielle ting som må sies å høre til barnekulturen, og ting som er ødelagt blir sjelden erstattet. Noen er med i organiserte fritidsaktiviteter som er organisert som offentlige tiltak, noen deltar i ordinære aktiviteter med støtte fra barneverntjenesten, men det mest vanlige i disse barnas fortellinger er at de ikke kan delta fordi familien ikke har penger til å dekke kontingenter og utstyr. Selv om alle disse barna forteller om venner, er flere av fortellingene tvetydige. De opplever mobbing, baksnakking og utstøting, spesielt er dette knyttet til skolearenaen. For en av jentene synes

situasjonen svært alvorlig ved at hun i en alder av 11 år har utviklet klare psykosomatiske symptomer. Alle barna synes imidlertid å formidle noen grad av tristhet.

Som nevnt over skilte familiebeskrivelsene seg fra barnas beskrivelser i to tilfeller. Ei jente med asiatisk bakgrunn fra en familie i mellomgruppen ble plassert i gruppen «som barn flest». Hun framsto som en glad og fornøyd jente som ble beskyttet til dels av tilknytningen til egen etnisk gruppe og tilpasningen til de kulturelle mønstre der, samt foreldrenes aktive skjermingsiltak (Thorød 2007). For en etnisk norsk gutt gikk plasseringen motsatt vei. Hans familie var også i utgangspunktet plassert i mellomgruppen, mens han selv ble plassert i gruppen av de fattigste. Til tross for at også hans familie forsøkte å skjerme han (Thorød 2006) var bevisstheten om familiens vanskelige økonomi svært til stede i hans fortelling. Han tok selv et stort ansvar for situasjonen og uttrykte innsikt og bekymring utover det som forventes av et barn på hans alder.

Ved å dele inn både foreldrene og barna i grupper ut fra de kvalitative beskrivelsene av hvordan den økonomiske situasjonen ble opplevd, ble det enklere å fortolke materialet. Variasjonene ble tydelige samtidig som det ble mulig å finne felles trekk til tross for til dels store indre variasjoner i materialet. Når jeg i det videre går inn i det empiriske materialet, strukturert etter min omarbeiding av Burchardts m.fl. (2002) fire dimensjoner, kan oppdelingen i disse tre gruppene være nyttig for å se om de ekskluderende prosessene rammer barn i alle gruppene, eller om det er noen som er spesielt utsatte.

Skole

Likhetsideologien preger den norske skolen. Vi snakker om enhetsskolen der alle skal ha samme muligheter. Dette er også svært present hos foreldrene i det kvalitative utvalget. Skolen hadde førsteprioritet, og flere foreldre presiserte hvor viktig det var at ikke barna ble satt utenfor aktiviteter som var del av skolen (Thorød 2006). Her kom det fram at det var en mengde utgifter knyttet til skolegangen, dels av uformell art, men også iblant som del av skolens obligatoriske opplegg. Dette kunne være busspenger for å komme til et museum, eller forventninger om sykkel eller friluftsutstyr når elevene skulle på tur. Og svært ofte handlet det om å ha med spesiell mat, som pølser til grilling eller snop til spesielle «kosetimer».

Intervjuene med barna utfyller bildet foreldrene har gitt, og viser at økonomi i visse tilfeller setter skiller i skolen selv om regelverket på dette området er skjerpet de senere årene.

Klassekasse er en ordning som praktiseres i mange skoler. Her kan foreldrene betale inn en viss sum som vanligvis går til enkle utflukter og sosiale aktiviteter. Dette er en ordning som er lovlig i skolen, men det skal være anonymt hvem som betaler inn til klassekassen og ordningen skal komme alle elevene til gode (Kunnskapsdepartementet 2003). Maya forteller om dette:

M: Klassekasse er sånn at en gang eller to ganger i året så *gir* alle elevene femti kroner. Så bruker man det for eksempel til å gå på museum eller andre ting. Og istedenfor å be om penger den gangen så har man sparepenger til den gangen i fritiden eller noe sånt. Så ...av og til må man for eksempel ha med femti kroner, så legger men de i en konvolutt og skriver navnet sitt på og ja...

*: Utenom klassekassen eller er det klassekassen?

M: Ja man får en lapp eller sånn, ta med femti kroner til klassekassen på mandag, så får man det hjemmefra

*: Og alle betaler?

M: Ja alle gir penger. Og ...

*: Så du kan ikke velge om du vil betale?

M: Nei det kan du ikke, fordi..

*: Tror du alle får penger til det da?

M: Ja hvis du ikke gir penger så får du ikke vært med på den aktiviteten, men til vanlig må alle ta med. Men for eksempel hvis noen ikke har så god råd til å gi en femtilapp til skolen så kan man nesten ikke være med på den tingen vi skal på eller få penger fra skolen, fordi man må betale for seg selv da.

*: Så hvis man ikke har penger til klassekassen så hadde man ikke fått vært med på de aktivitetene som ...

M: Nei, det er noen som ikke gidder da, i det hele tatt. Som ikke bryr seg så når den dagen kommer så; skal vi dit liksom. Så får ikke du være med fordi du ikke har betalt. Det har aldri skjedd med meg.

Til tross for de gode intensjoner fra lovgivers side viser dette utdraget at det er stor forskjell på idealer og realiteter. Teksten i rundskrivet (ibid) er helt klar. For lovgiver er bidrag til klassekassen å se som en gave, som etter sin

hensikt skal bryte med de økonomiske prinsipper, slik Derrida (etter Smedal 2005) beskriver gaven som økonomiens negasjon, det som bryter den økonomiske sirkel. Måten dette blir oppfattet på er en annen. Maya forstår det slik at det er en plikt for å betale inn til klassekassen, og gjør en ikke det, taper en også de godene som klassekassen skal dekke. Dette står i en lang tradisjon om at en skal yte for å motta. Idet det kommer private bidrag til skolen utenfra, brytes prinsippet om en gratis offentlig finansiert skole. Dermed kommer også andre konvensjoner inn. I privatlivet gjelder de økonomiske prinsipper om betaling for ytelser. Dette blir Mayas forståelsesramme for hvordan klassekassen skal fungere.

Maya som tilhører «knapphetsbarna» har ikke selv erfart å ikke kunne bidra til klassekassen. Intervjuutdraget viser imidlertid hvordan Maya uttrykker denne økonomiske diskursen på en måte som medfører at en del av hennes medelever blir ekskludert fra de sosiale sammenhengene klassekassen bidrar til. Men i barnas verden handler ikke dette bare om å skyves ut. Det handler også om å finne motstrategier som gjør utenforskapet mulig å håndtere uten å tape ansikt. Slik Maya og flere andre av barna forstår situasjonen, dreier det seg om å ikke *gidde* å være med på aktiviteten. Dette kan oppfattes reelt, at de berørte barna har en virkelighet der den aktuelle skoleaktiviteten ikke er av interesse. Temaet om ikke å gidde å delta kommer opp i flere intervjuer. Hver gang handler det om situasjoner som er knyttet til penger. En annen forståelse blir derfor at mangelen på penger i noen tilfeller blir styrende for hvordan barns interesser orienteres bort fra skolen.

Av Idas historie kan vi se at det også er ekskluderende elementer knyttet til teoretiske fag. Ida kommer fra en familie som i følge hennes foreldre har vært «fattigfolk» i generasjoner og bærer dette som et preg på kroppen. Foreldrene har dårlig helse, og med et ustabil forhold til arbeidslivet har de ikke tilstrekkelige inntekter, men må stadig søke supplerende sosialhjelp. Huset de leier er nedslitt og det er sjelden penger til nye klær. Heldigvis kan de arve en del fra slektninger. De fire barna i familien mangler mye av de vanlige forbruksgjenstander barn i samme aldergruppe har. Ida forteller om en vanskelig skolesituasjon der hun opplever seg utenfor i venneflokken. Hun opplever sterkt at hun ikke har like fine og moderne klær som andre og opplever å bli baktalt og mobbet for dette. Timene opplever hun som kjedelige og sliter med å henge med faglig. Hun får derfor noe ekstra støtte. Ida forteller at hun har datamaskin hjemme:

I: Ja, men jeg pleier ikke å spille på den. Jeg synes det er veldig kjedelig. Jeg pleier å skrive ting på dataen, da. Men vi har ikke sånn der patron til å skrive ut. For den har gått tom, så jeg har ikke fått gjort det i det siste.

*: Bruker du den litt til skolearbeid?

I: Nei. Jeg har ikke fått gjort det i det siste. Det hadde jeg tenkt da, men så gikk det ikke an å skrive ut.

*: Men du kan jo få med en diskett fra skolen?

I: Å ja, det går jo an. Men vi har ikke diskett på skolen. Det leter vi etter hver gang.

Datamaskinen har fått en stadig viktigere plass som arbeidsredskap i skolen. Selv om det ikke er krav om at barna skal ha tilgang til dette hjemme på grunnskolenivå, blir det gitt oppgaver med bruk av data som hjelpemiddel. Når ikke skolene har et tilstrekkelig antall PCer til alle elever, kreves det at noe av arbeidet foregår som hjemmearbeid. Dette har vist seg å sette et press på foreldre (Thorød 2006). Fra å være et systemproblem at skolen ikke har tilstrekkelig undervisningsmidler overføres problemet til det enkelte hjem og individualiseres.

Saken synes å ha både en strukturell og en relasjonell side. Strukturelt kan det knyttes til ressursknapphet og nedprioriteringer i skolen. Det er imidlertid verd å se på hvordan strukturelle og relasjonelle forhold spiller sammen. Ida har et godt forhold til sin lærer. En kan likevel mistenke at eleven Ida ikke oppfattes viktig nok til at hennes læresituasjon optimaliseres. Ida og hennes familie har en habitus (Bourdieu 1986, 1995) som viser en annen klasses tilhørighet enn den middelklassen skolesystemet spiller opp til. På indikatornivå kan de beskrives som sosialt ekskluderte og uten makt i samfunnet. Dette kan prege Idas posisjon i skolen. Hun er et barn en omsorgsfull lærer kan ha godhet for, men ikke ha spesielt store faglige forventninger til. Da forventninger kan ha stor betydning for barns resultater i skolen (Nordahl, Sørlie, Manger og Tveit 2005), står Ida i fare for å få et redusert utbytte av sin skolegang, hvis ikke skolen har spesielt fokus på dette problemet. Historien om disketten viser hvordan små svikt i systemet kan få store konsekvenser, som realitet og som symbol på hvilke ekskluderende prosesser som kan forekomme i skolen, til tross for ideologi om likhet og at alle barn skal ha samme muligheter.

Maya og Ida viser på hver sin måte at til tross for intensjonene om en skole med like utviklingsmuligheter for alle, er det strukturer som virker i motsatt retning. Tvetydigheten rundt klassekassen og hvordan disse midlene blir brukt skaper en usikkerhet som bidrar til å støte noen barn ut fra det sosiale fellesskapet i elevgruppen. Sosiale aktiviteter brukes pedagogisk både for å skape et trygt læringsmiljø, og for å nå læreplanenes mål om at barna skal utvikle seg til sosialt kompetente mennesker (L97, Kunnskapsløftet 2006). Basis for tilegnelse av kunnskap blir derfor snevret inn for de barna som ikke får delta i alle skolens aktiviteter. Idas erfaring er knyttet til det faglige arbeidet. I utgangspunktet skjer det ingen forskjellsbehandling. Ida får de samme oppgavene som de andre i klassen, med de samme forventninger om hvordan de skal løses. Problemet oppstår når hjemmet ikke kan stille med de ressursene som er forventet. Dette viser at like muligheter ikke alltid er tilstrekkelig til å sikre like livssjanser (Klasen 2001). Positiv forskjellsbehandling kan bli nødvendig for å motvirke de ekskluderende strukturene.

Venner – nettverk

I Barns levekår (Sandbæk (red) 2004) kom det fram at barn i familier med lav inntekt hadde like mange og gode venner som andre barn. Alle barna i det kvalitative utvalget forteller også om gode venner. Det er imidlertid store variasjoner i antall og nærhet. Noen forteller bare om et par nære relasjoner, mens andre kan ha flere grupper med venner etter hvilke interesser de er knyttet til. Vi får imidlertid også historier om å være utenfor.

Amir er en gutt på 12 år. Familien hans har en elendig økonomi, bor i en nedslitt kommunal bolig og har sosialhjelp som viktigste inntektskilde. Amir jobber hardt for å holde seg inne i kameratfellesskapet. Han må ofte tildekke hvor vanskelig han har det økonomisk, og synes det er problematisk å ikke kunne være ærlig.

Jeg blir litt sånn ... lei for at jeg ikke sier det rette...Jo, for at jeg er jo liksom med de ... de som går ut og sånn. Og de andre – de som er i klassen, de som er ... er – liksom jeg skal ikke være med de tøffe og sånn, disse røykerne. De jeg er med, det er de snille og sånn.

De jeg er med /// og hvis jeg sier liksom – hvis jeg sier det rette så blir det liksom: Ja ... så kommer de ikke til å være med meg så mye, for ... for at ... jeg har ikke penger og sånn, hvis de – Hvis de skal til kjøpesenteret så må jo de ha med penger, og jeg også må det. Så hvis

de vet at jeg ikke har penger, så sier de det ikke til meg da. Så da– kommer jeg jo ikke til å være med dem.

Amir setter her to grupper i klassen opp mot hverandre, de tøffe «røykerne» og de «snille». De snille er de veltilpassete på skolen, og det er disse som er hans kamerater. Men samværet med de «snille» har bokstavelig talt en pris. Disse guttene har penger mellom hendene og kan fritt bevege seg på arenaer der betalte aktiviteter og forbruk er en del av samværsformen. Denne fortellingen viser hvordan mangelen på penger kan føre til at Amir blir ekskludert fra kameratflokk. Ikke nødvendigvis fordi kameratene vender seg mot han og bevisst setter han utenfor. Det handler heller om at samværsformene blir mer og mer knyttet til pengeforbruk og til å eie visse forbruksgjenstander. Foreløping greier Amir å holde seg innenfor gjengen ved å forsøke å tildekke mangelen på penger. Vi vet ikke hvor godt han greier det, men fortellingen tyder på at hans tildekking til en viss grad lykkes. Imidlertid kan situasjonen også forstås dit hen at vennene kjenner problemet, men av hensyn til Amir som en god kamerat velger de å spille med på hans forklaringer.

Amir nåværende venner kan oppfattes som en ressurs i livet hans. Pro-sosiale venner kan ha stor betydning for holdningen til skolen, og dermed hva en oppnår videre i livet (Crosnoe, Cavanagh and Elder 2003). Denne kontakten kan derfor betraktes som en sosial kapital som Amir kan ha nytte av for å utvikle sin egen humane kapital. Bourdieu (1986) hevder at økonomisk kapital er roten til all annen kapital. For barn er ikke dette nødvendigvis så tydelig, men dersom mangelen på penger gjør at Amir gradvis ekskluderes fra fellesskapet med kameratene, ser vi at en slik prosess har sitt utgangspunkt i de økonomiske strukturene også blant ganske unge mennesker.

Hvor skal Amir vende seg hvis han faller ut av kameratflokk? I hans egne øyne er alternativet «røykegjengen». Disse guttene er regelbrytere, og ved å kontrastere sine venner som de «snille» viser han at røykerne er gutter som lett kommer i konflikt. Hvis ikke han omgår sannheten og later som han har mer tilgang til penger enn han faktisk har, er dette det alternative miljøet. Amirs uttalelse viser at han knytter mangel på penger til et negativt miljø. Dette synes ikke bare å være hans egen oppfatning. Måten han formulerer seg på kan tyde på at det oppfattes som en sammenheng mellom lite penger og regelbryteri i skolemiljøet.

Oscar på 11 år er allerede på vei inn i et miljø med begynnende gjengtilknytning. Han sier at han før var en populær gutt som mange i klassen likte å leke med og han forteller videre:

De fleste kom og lekte med meg og sånn. Og så ble vi en gjeng og etterpå så begynte jeg å bli upopulær.

Ham forteller om en gjeng som er involvert i mobbing og slåsskamper og med sterke normer på ikke å sladre om hverandre. Alderen tatt i betraktning er det ikke sikkert at «gjengen» til Oscar er annet enn en gruppe kamerater som har vanlige konflikter med andre kameratgjenger. Det er likevel bekymringsfulle trekk ved hans fortellinger, ikke minst at aktivitetene skjer utenfor de voksnes kunnskap og kontroll. Oscar tilhører «knapphetsbarna», og problematiserer ikke familiens økonomi. Han knytter heller ikke kameratskap til økonomi, men han er svært opptatt av tilgang på penger og fine ting. Til tross for at foreldrene er arbeidsledige og avhengige av supplerende sosialhjelp har han en del av de vanligste forbruksgjenstandene for aldersgruppen. At han likevel berøres av familiens svake økonomi viser seg når han forteller at sykkelens hans er blitt stjålet uten at han har fått noen ny. Hans egne forklaring er at han «liker ikke å sykle så mye». Han ønsker seg heller snowboard. Barn i normalinntektsfamilier vil i stor grad ha tilgang til begge disse gjenstandene. Oscar vil måtte prioritere og velge hvis han skal ha håp om å få noen av disse tingene. Det er vinter, og snowboardet er viktigst på dette tidspunktet. Da vil det være lettere å omdefinere behovet for sykkel til noe han ikke liker å bruke. Tvetydigheten i fortellingene hans er iøyenfallende og viser en gutt som bruker mye tanker og energi på å opprettholde bildet av seg selv som en gutt som er på høyden med de andre han omgås. Atferden hans begynner å bære preg av vanskene, selv om disse bare indirekte kommer fram i guttens egne utsagn.

Disse to guttene kan oppfattes til å befinne seg i hver sin posisjon i en prosess mot sosial eksklusjon. Her ser vi både relasjonelle og strukturelle mekanismer. Når Amirs venner ikke gir han beskjed om at de skal på kjøpesenteret er dette en måte å holde han utenfor på. Selv om motivet kan være å beskytte Amir fra å bli lei seg fordi han ikke kan delta i kameratens forbrukssamvær, oppleves det ekskluderende. Amir handler imidlertid aktivt for å motvirke eksklusjonen, men det strukturelle elementet ved at barndommen i økende grad kommersialiseres kan han ikke stille opp mot. Oscar er kommet

lenger ut i prosessen. Riktig nok forteller han om en kameratgjeng som han føler seg inkludert i, men bemerkningen om den dalende populariteten viser at valget av venner er innskrenket. Jo sterkere han knytter seg til en gjengstruktur, jo mer vil dette gå utover hans muligheter til deltakelse på andre arenaer og snevre inn livssjansene hans.

Deltakelse i organisert aktivitet

Selv om deltakelse i organiserte fritidsaktiviteter har gått noe ned de seinere årene, er barna i dette utvalget i en alder der denne typen deltakelse er på topp. Her møter vi igjen Amir.

Jeg spiller fotball to dager i uka. Og så er det sånn – av og til har vi sånn turnering, kanskje reiser vi til Danmark eller Norway Cup. Det er jo i Oslo. Det koster mye penger, så jeg tror ikke far kan betale så mye. Jeg har veldig lyst til å gå på sånne ting, men jeg har nesten ikke gått på sånt. Vennene mine, de blir veldig lei seg når jeg ikke er med. For ... jeg kan jo ikke – akkurat ikke si at jeg er så god sånn, men ... men jeg har veldig mange mål og sånn. Av og til er jeg kaptein på laget. Faren min også blir lei seg for at jeg ikke går. Men dessverre, han har ikke penger. Jeg prøver å spare penger til ... to uker til eller tre og betale for fotballen. Men jeg tviler på om jeg kan betale det sjøl. For ... jeg har bare 100 eller 200 nå. For jeg får ikke så mye. Og jeg prøver ikke å si det rett til kameratene mine da. F.eks. det er det at jeg må si – når jeg ikke skal gå så sier jeg at – jeg må jo si at jeg skal en annen plass. For jeg kan ikke si akkurat at jeg kan ikke betale, jeg har ikke penger.

Amir viser bokstavelig talt omkostningene ved å holde seg innenfor i barneaktivitetene. Fotball er guttens store interesse. Han kan være med på trening og kamper i nærområdet, men når det kommer til turneringer er det umulig å være med. Han forsøker å spare og skaffe seg litt penger på egen hånd, men det er langt fra tilstrekkelig til å dekke utgiftene til en turnering som Norway Cup.

Det er ikke bare penger til cup-deltakelse som er vanskelig. Det kommer fram at han ikke har vært i stand til å betale klubbkontingenten i flere år, og nå har han kniven på strupen. Faren har de forutgående årene gått til klubben og bedt om fritak, men dette året er det ikke aktuelt. De har også søkt sosialkontoret uten å få gjennomslag. Her ligger det en motsetning mellom den allmenne framhevingen av betydningen det har for barn å være

engasjert i organisert aktivitet og de praktiske realiteter. Hvem bryr seg om denne gutten må slutte på fotballen? Hva gjør det for hans forhold til kameratene? Han vil ikke avsløre for kameratene hvor vanskelig situasjonen er. Derfor må han komme opp med en alternativ historie om hvorfor han ikke kan være med.

I dette tilfellet ser vi sosial eksklusjon på to nivå. Måten idretten er organisert på viser et strukturelt problem som for noen fører til eksklusjon. Selv om det overføres betydelige midler til idretten synes det ikke å være noen felles holdning i form av retningslinjer som legger til rette for at barn som ikke har penger også kan være med. Vi kan også se antydningen av en relasjonell eksklusjon. Allerede nå erfarer Amir at vennene hans får andre opplevelser og erfaringer som han er utelukket fra. Tiden vil vise om han må trekke seg helt ut av fotballen. Da står han i fare for å miste kameratene sine i tillegg.

Sen (2000) peker på sosial eksklusjon som innskrenket handlingsevne. I dette ligger ikke bare at personer eller institusjoner ekskluderer andre. Det skjer også i form av selveksklusjon. Dette er Leila et eksempel på:

Jeg har egentlig lyst til å begynne på håndball, men jeg gidder ikke å spørre. For noen ganger sier jeg at nei, jeg gidder ikke -. Det er ikke bare fordi mine foreldre ikke har penger eller ikke har råd. Det er at jeg tenker på det sjøl, ikke sant, om jeg skal begynne eller ikke.

Leila legger ikke skjul på at hun har lyst til å begynne å spille håndball, men hun har ikke spurt foreldrene om dette. Hun vurderer situasjonen og kommer til at det ikke er viktig nok. Selv om hun sier at det ikke bare handler om penger, viser avsnittet litt lenger ute i intervjuet hvilken betydning pengene har.

*. Hvordan er det å ha lite penger?

L: – Hvis for eksempel noen har lite penger og så har de lyst til noe, så har de ikke nok penger. Så det er ikke noe gøy, når de for eksempel ser de andre som sier: «Jeg skal begynne på håndball i dag». Og så sier han at jeg skal spør om jeg kan det, og så får ikke han lov fordi de ikke har nok penger. Så da blir han liksom litt lei seg og sånn, bare for pengene og sånn.

Når Leila skal finne et eksempel på hvordan det kan være å leve med lite penger kommer hun fram med en situasjon som er svært present for hennes

eget liv. Her er igjen håndball i fokus, og hun beskriver en situasjon der kostnaden knyttes direkte til deltakelse. Men som nevnt har ikke Leila selv spurt om hun kan være med på dette. Det trenger hun ikke, for hun vet allerede hvor presset familiens økonomi er. Det er bare de mest nødvendige ting foreldrene kan avsette penger til for barna. På den ene siden beskytter Leila seg selv fra et avslag som vil gjøre henne lei seg. Ved ikke å spørre om å få begynne, kan hun gjøre det til sin egen vurdering og ansvar å avstå fra denne aktiviteten. På den annen side beskytter hun også foreldrene ved å ikke sette dem under press. Dette er det mange eksempler på i «fattige» barns liv (Ridge 2002).

Begge barna i eksemplene over har innvandrerbakgrunn. Familiene er også blant de i utvalget som har aller svakest inntekt. Selv om vi vet at barn med innvandrerbakgrunn er noe svakere representert i organisert aktivitet enn norske barn (Øia, Grødem og Krange 2006, Bakken og Strandbu 2007) er ikke det mønsteret i dette utvalget. De fleste er eller har vært med i noen form for organisert fritid. De fleste finansierer dette selv, noen får dekning fra sosial- eller barneverntjeneste, men i enkelte tilfeller kommer det fram at økonomien er et viktig hinder. Flere av barna forteller om sine ønsker om å begynne på en aktivitet, men de har ikke spurt, eller bare snakket om det i indirekte form slik at de kan fortolke foreldrenes reaksjon før de eventuelt går videre på å spørre direkte.

Forbruk

I vårt samfunn med omfattende velstand vil barn flest få stor tilgang til de mest populære forbruksartiklene. Det blir et tydelig skille mellom de som har og de som ikke har. Wærdahl (2003) tenker seg en standardpakke av forbruksgjenstander som er normativt foreskrevet og det som alle andre har. Et brudd på dette vil kunne føre til eksklusjon fra deltakelse i det sosiale fellesskapet. I mitt materiale blir dette tydeligst der barna snakker om klær.

De følgende intervjuutsnittene er fra samtalen med Rita, ei jente på 11 år som bor landlig til i utkanten av et større pressområde. Hun reflekterer rundt betydningen av klær i hennes miljø. Rita forteller at broren får mye dyrere bukser enn hun selv gjør, og fortsetter med sin drøm om en Miss Sixty-bukse. Dette er et kostbart og populært jeansmerke for unge jenter, som nevnes av flere av informantene. Som regel uoppnåelig for disse jentene,

men en skatt hvis de kan kjøpes på salg. Er du eier av en slik bukse kan ingen stemple deg som fattig.

R: Ja, alle (i klassen) har i hvert fall *en* sånn bukse, bortsett fra jeg og Lene i klassen da.

Vi har liksom vært de barnsligste i klassen siden 3. klasse da, men - ...

* Men tror du det er på grunn av at du er barnslig at du ikke har de buksene nå da, eller?

R: Nei, egentlig ikke.

* Nei. Hva tror du er grunnen til at du ikke har de buksene da? ...

R: At mamma ikke har råd til det.

Rita og venninnen Lene er de eneste i klassen som ikke har noen slik dyr bukse. Men jentefellesskapet synes ikke å relatere dette til økonomi. For dem er det et tegn på at Rita og Lene er barnslige. Disse jentene er i aldersgruppen som har fått betegnelsen «tweenagers», en gruppe mellom småbarn og tenåringer (8–12 år) Mot denne gruppen rettes det en sterk markedsføring med klart ungdomspreget stil (Rysst 2005). Jentene i Ritas klasse har svart på dette med å definere seg inn i ungdomskulturen. Rysst kobler dette til å være *kul*. Rita og Lene er definert ut. De ikke *kule*, og da er de fortsatt barnslige. Ved ikke å ha klærne som markerer tilhørighet til kulturen blir de automatisk satt utenfor og ikke regnet med. Rita selv er tvetydig på dette punktet. Hun aksepterer de andres definisjon av henne og venninnen som barnslige. Selv om hun ikke er den del av denne ungdomskulturen har hun likevel tatt inn over seg premissene og ser seg selv i dette bildet. Samtidig vet hun godt hva dette handler om; at foreldrene ikke har penger til å kjøpe så dyre klær til henne.

Litt senere i intervjuet reflekterer Rita videre:

De mest populære i klassen, de er vel de rikeste da (ler litt). – Jeg tror det. Jeg er ikke helt sikker, jeg. Jeg kjenner liksom ikke alle sammen ordentlig. Eller jeg kjenner dem, men jeg har aldri vært med dem hjem og sånn.

Rita er ikke den eneste av barna vi har snakket med som setter likhetstegn mellom penger og popularitet. Det samme går igjen i Ryssts studie. Hun tolker det slik at en del av barna har vansker «med å komme inn i gruppen av populære fordi de ikke klarer å skaffe seg den nødvendige, og tilstrekkelige materielle pakken for å være *kul* og dermed populær» (Rysst 2005, s.19)

Her ser vi eksklusjonen i Ritas liv i praksis. Hun kjenner de populære jentene fra skolen, men det er et utvendig bekjentskap, for hun har ikke vært hjemme hos dem. I en barndomsverden hvor stadig fler arenaer blir privatisert, vil det å gå hjem til hverandre markere tydelig hvem som er venner og hvem som er utenfor. I Distinksjonen beskriver Bourdieu ([1979] 1995) hvordan subtile skiller i smak og preferanser sette sosiale skiller mellom mennesker. Disse sporene er gått opp fra barndommen, der barnas sosiale miljø virker oppdragende på og plasserer dem inn i det dominerende felt. Dette kan vi se avskygninger av i barnas eget kulturelle univers der klesmerkene blir en synlig markør i jentemiljøet.

Klær ser ut til å ha en sterkere ekskluderende funksjon blant jentene enn blant guttene i utvalget. Ingen av guttene beskriver at klærne setter dem utenfor blant kameratene, selv om flere av guttene forteller om sine preferanser og ønsker om merkeklær.

Penger til eget forbruk er noe de fleste barna ønsker seg. Det er varierende om de får faste lommepenger, og selv om det er avtale med foreldrene om dette, kan det bli «glemt». Pengegaver til bursdager er også viktige inntektskilder, men dette er avhengig både av et familienettverk og mulighet til å holde selskap. Noen av barna skaffer egne penger ved å jobbe, andre må spørre foreldrene hver gang de trenger noe. Det er ikke bare Amir (over) som må tildekke at han ikke har penger. Toms familie lever på en inntekt. Det er mange barn i familien, og Tom er vant til at de må spare på det meste. Han får ikke faste lommepenger, men forsøker å småjobbe og legge opp litt fra bursdagen sin. Det betyr også at han er svært nøye på hva han bruker penger på. Han pleier ofte å treffe kameratene ved butikken, og da har de fleste penger til å kjøpe noe. For Tom (12 år) er det sjelden aktuelt:

Vennene mine pleier å ha lyst til å gå på butikken. Det er liksom like ved skolen der hvor jeg går. Vi pleier egentlig mest å være på sånne småbutikker, Kiwi og sånt. Kjøper no'. Vi pleier.. kanskje litt sånn brus eller no' sånt? ... Jeg pleier egentlig ikke å kjøpe så mye, for jeg gidder ikke.

På spørsmålet om hva som er det viktigste med en venn svarer Tom at det er *at han deler*. Når kameratflokkene kjøper noe godt i butikken, er Tom avhengig av at noen deler med han. Vennekapsforhold er imidlertid avhengig av en viss gjensidighet. Vi vet ikke noe om Tom kan ha andre ting i bytte som opprettholder gjensidigheten i relasjonen. Relasjoner blir mer stabile og givende

hvis begge parter opplever en eller annen belønning som for eksempel oppmerksomhet, støtte eller nyttige tjenester. Hvis omkostningene ved å opprettholde en relasjon overstiger nytten ved den, vil relasjonen avvikes (Bø og Schiefloe 2007). Dersom det hele tiden er Tom som mottar, vil ubalansen over tid bli så stor at det er fare for at kameratene trekker seg bort fra han.

Diskusjon

Jeg har strukturert materialet etter en omarbeidet versjon av Burchards (2002) fire områder for sosial eksklusjon, med dimensjonene skole, fritid, venner og forbruk. Det blir likevel tydelig at disse områdene griper inn i hverandre. Flere av barna forteller om ekskluderende prosesser på flere områder. Saunders (2003) vil ha fokus flyttet fra karakteristika ved de som er sosialt ekskluderte til hvilke strukturelle og relasjonelle forhold som ligger til grunn for eksklusjonen. Det er dette jeg har forsøkt å gi et bilde av her, gjennom å analysere materialet med tanke på å kartlegge barnas muligheter for deltakelse, integrasjon og handlingsmuligheter.

Disse barna vokser opp i en tid som er preget av nyliberalistiske strømninger, der individuelle valg fortrenger kollektive løsninger (Jordan and Parton 2004, Madsen 2006). Forholdet mellom individ og samfunn blir et kundeforhold (Brusdal og Frønes 2005) slik at samfunnsstrukturen underbygger bildet av mennesket som forbruker. En slik kulturell endring fungerer tilsynelatende godt i et samfunn der de aller fleste er velstående og i stand til å gjøre valg på fritt grunnlag. Det skaper imidlertid større skiller mellom de som har midler og de som ikke har. Dette er problematisk ikke bare i forhold til voksensamfunnet, men spesielt fordi denne utviklingen brer seg langt ned i barnealderen og setter sitt preg på barns hverdagsliv, kultur og samværsformer. Til tross for at de fleste barna i dette utvalget er under ungdomsskolealder, viser det seg at tilgang til penger har stor betydning for dagliglivet til barna, og i stor grad regulerer aktiviteter både i skolen, den organiserte og uorganiserte fritiden. Dette er et viktig funn i denne studien, og det legger grunnlag for sosial eksklusjon.

Eksklusjon i skole og fritid

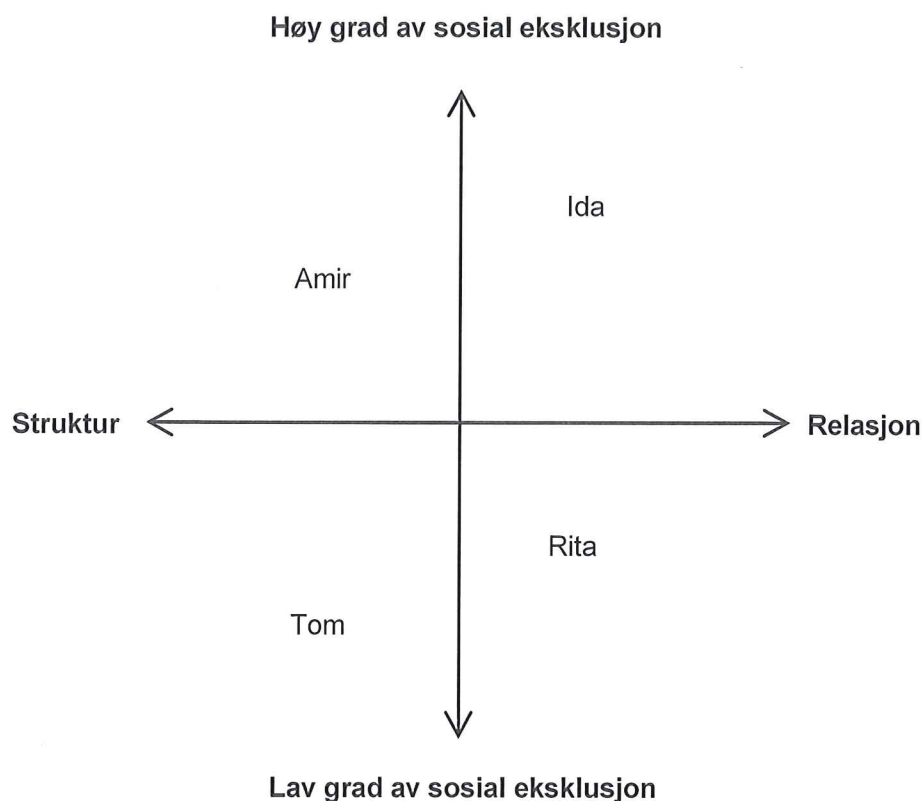
Barnas historier demonstrerer klart ekskluderende forhold i skolen. Dette skjer til tross for satsing gjennom mange år for å gi alle barn like muligheter.

Rent praktisk ser vi dette gjennom en stadig presisering av gratisprinsippet i skolen (Kunnskapsdepartementet 2003, Solhjell 2008). Likevel har vi en utvikling der det viser seg at skolen reproducerer sosiale forskjeller og disse synes heller å øke enn å minke (Bakken 2004). Det er stor forskjell på statlige føringer og de økonomiske realitetene den enkelte skole fungerer under. Når de kollektive rettighetene undergraves av svake budsjetter, legges deler av ansvaret over på individene. Eksemplene over viser hvordan dette skjer både i tilknytning til fag og til sosiale aktiviteter. Over tid blir dette en del av skolens struktur. Dermed blir visse ekskluderende forhold del av skolens liv. Ikke som en planlagt eller ønsket eksklusjon, men som en konsekvens av hvordan den enkelte skole organiserer seg. Hos Sen (2000) betegnes dette som passiv eksklusjon. Klasen (2001) har studert europeiske utdannings-systemer og finner at til tross for gode intensjoner, har alle skolesystemer problemer med å utjevne effektene av barnas sosioøkonomiske bakgrunn, selv om noen systemer fungerer bedre enn andre på dette feltet. Når penger kommer inn i skolehverdagen, vil noen barn falle utenfor ved at de ikke kan ta det individuelle økonomiske ansvaret som indirekte forventes. Da får de heller ikke det utbyttet de skulle ha av skolegangen og deres livssjanser reduseres. En ekstra alvorlig situasjon ser vi der barn som opplever seg ekskludert fra skolen, som følge av dette utvikler holdninger og interesser i opposisjon til skolen. Her kan vi se en dobbel eksklusjonsprosess. Først den som ligger i skolens strukturelle organisering, men også den ekskluderte posisjonen barna setter seg selv i. Når disse barna avviker tydelig fra normene i samfunnet vil andre kunne oppleve det riktig å ekskludere dem, som en beskyttelse av egen identitet og verdier (Leets og Sunwolf 2005).

Også i fritiden og blant venner er det i økende grad krav til «inngangspenger», bokstavlig eller symbolsk, for å delta på de arenaene barn møtes. I denne artikkelen har vi sett det i form av kontingenter og utgifter til å delta i idretten. Vi har sett at også den uorganiserte fritiden blir en form for betalingsfritid, der butikker og kjøpesentre med alle sine tilbud blir den foretrukne samlingsplassen og vi har sett det som klær som blir symbolske markører på identitet og tilhørighet. Når så store deler av barns liv struktureres av tilgang til penger, vil de som har lite få snevret inn sine områder for deltakelse. På denne måten kan samfunnets strukturelle organisering virke inn i feltet for menneskelige relasjoner.

Sosial eksklusjon er en flertydig erfaring

Når jeg analyserer ekskluderende prosesser med utgangspunkt i mitt materiale, ser disse ut til å bevege seg langs to akser. Den ene går fra struktur til relasjon, den andre fra lav til høy grad av eksklusjon.

Barna som har gitt sin stemme til denne artikkelen befinner seg i forskjellige posisjoner i denne modellen. *Tom* kan plasseres i nedre venstre sektor av modellen. Han merker det økonomiske presset daglig, og manøvrerer i forhold til dette, men han deltar på de samme arenaene som sine kamerater, med de økonomiske begrensningene han har. Han opplever i liten grad sosial eksklusjon selv, men fordi så stor del av hverdagslivet er strukturert rundt penger og forbruk risikerer han en viss strukturell eksklusjon. For *Amir* forholder dette seg annerledes. Også i Amirs liv er det de strukturelle betingelsene som virker sterkest inn på hans posisjon. Men han befinner seg høyt på eksklusjonsskalaen. Pengeknappheten begrenser handlingsmulighetene og gjør at stadig flere arenaer stenges for ham. Til tross for dette har han hittil greid å beholde sine sosiale relasjoner, selv om det koster mye anstrengelse. Det kan synes som at jo høyere en person kommer på eksclu-

sjonsskalaen, jo sterkere vil den strukturelle eksklusjonen sette press på de sosiale relasjonene. Dette blir tydelig i *Idas* tilfelle. Ida er utsatt for strukturell eksklusjon i tilknytning til skolen, og både subjektivt og objektivt befinner hun seg langt oppe på eksklusjonsskalaen. Men det er de relasjonelle forholdene Ida selv setter i fokus. Familien har ikke penger til å holde henne verken med klær, utstyr, forbruksgjenstander eller fritidsdeltakelse på linje med hennes jevnaldrende. Dette setter et skille mellom henne selv og de andre som hun selv i liten grad kan jevne ut. Hun opplever seg, og blir opplevd annerledes i den grad at hun både mobbes og fryses ut. *Rita* er i en fjerde posisjon. Hun har en god venninne, men begge disse jentene er ekskludert fra det toneangivende miljøet i klassen. Eksklusjonen er altså knyttet til relasjoner. Rita har likevel flere interesser og får delta på andre arenaer. Hun ligger derfor lavt på eksklusjonsskalaen.

Disse barna er i en alder der utvikling av identitet og selvfølelse står sentralt. Både Rysst (2005) og Croghan, Griffin, Hunter og Phoenix (2006) beskriver hvordan barnas stil posisjonerer dem i forhold til andre. Ved ikke å nå opp til det som er vanlig standard begrenses barna i sine valg av mulige identiteter. Dette vil virke på selvoppfatningen til barna og forsterke en marginal posisjon (ibid). Leets og Sunwolf (2005) har studert hvilke begrunnelser ungdom har for å ekskludere andre. Dette skjer særlig gjennom to prosesser; kategorisering og behov for tilhørighet. Dermed skapes det «vi» og «de»-grupper, der det oppfattes som greit å ekskludere for å beskytte egen positiv identitet. I dette materialet ser vi barn som befinner seg i forskjellige posisjoner en eksklusjonsprosess. Jo tydeligere «inngangsbillettene» til fellesskapene er, desto større risiko er det for at barna utsettes for sosial eksklusjon. Dette gjelder enten det er konkrete utgifter, som deltakelse i organisert aktivitet krever, eller det handler om symbolske markører som klesstil, fritidsutstyr eller atferd. Hvis avviket blir for stort, kan barna erfare at andre ikke lenger har etiske sperrer mot å holde dem utenfor, men tvert imot oppfatter dette som riktig sett fra egen posisjon. Disse barna kan allikevel ha venner nettverk som hjelper dem til å mestre hverdagen, men hvis disse nettverkene består av barn i samme situasjon, vil de være lite funksjonelle til å føre dem ut av en ekskludert posisjon (Thomson, Henderson and Holland 2003, MacDonald, Shildrick, Webster and Simpson 2005).

Sammenfatning

Barn som lever i en familie med lav inntekt risikerer å bli utsatt for sosial eksklusjon. Selv om det ikke er klare statistiske sammenhenger på mellom fattigdom og sosial eksklusjon, viser det kvalitative materialet at for noen barn vil denne sammenhengen være til stede. Store deler av barns livsverden struktureres av penger, derfor er økonomisk kapital et viktig element i barns hverdagsliv, også så langt ned i alder som vi ser i dette utvalget. Hvis også foreldrene opplever sosial eksklusjon, vil barns liv lide under dette (Bynner 2001). Det vil si at noen barn kan være dobbelt utsatte, både ved foreldrenes ekskluderte posisjon og de ekskluderende forhold de erfarer i sine egne liv. De barna som er presentert her er imidlertid ikke valgt ut på bakgrunn av foreldrenes eksklusjonserfaringer, selv om foreldrenes økonomi også kan ses som et mulig ekskluderingselement. Barna er valgt på bakgrunn av deres egne beskrivelse av ekskluderende prosesser som er i virksomhet på forskjellige områder i deres hverdagsliv. Det betyr ikke at de *er* sosialt ekskludert, eller at ekskluderende prosesser virker på alle sider av livene deres. Det betyr heller ikke at det disse barna opplever er representativt for alle barna som er intervjuet. Interessant er det likevel å se at de tydeligste eksklusjonsprosessene jeg finner i materialet rammer de fattigste og i noen grad «knapphetsbarna». Barna i den økonomisk sterkeste gruppen formidler i mindre grad denne type erfaringer.

Barna som er utsatt for de ekskluderende prosessene har forskjellige måter å møte dette på. Noen står i en daglig kamp for å holde seg inne i sitt fritids- og vennemiljø, til tross for at de mangler det økonomiske handlingsrommet deltakelsen i utgangspunktet krever. Andre ser ut til å redusere ønskene sine og tilpasser seg en tilværelse med færre handlingsmuligheter enn det barn flest har. Den tredje strategien jeg har kommet på sporet av, er der barn som opplever seg ekskludert aktivt vender seg bort fra de vanlige barndomsarenaene og danner egne nettverk med atferd og normer som er i opposisjon mot det allment aksepterte. Hvilke mekanismer som ligger bak mestringsstrategiene til det enkelte barn kan jeg ikke gi svar på her, men det vil være nyttig å utforske videre. Barn agerer ikke i et tomrom, men handler hele tiden i samspill med sine omgivelser. Derfor er det interessant å se på barns mestringsstrategier i lys av hvilken sosiale kapital de har til rådighet.

Sosial eksklusjon er en risikosituasjon for barn. Det svekker livskvaliteten her og nå, men vil også kunne prege barnas liv og muligheter til å

lykkes som voksne. Her er skolen en nøkkelarena. Derfor må vi alltid ha et blikk på skolens struktur og organisering, for å hindre at ekskluderende prosesser får utvikle seg. På fritid og fellesskapsarenaene er det viktig å bygge gode inkluderende fellesskap ved å føre en barne- og ungdomspolitik der en satser på kollektive løsninger som alternative møteplasser og muligheter til attraktive aktiviteter med minimale kostnader.